

Halász Hajnalka

Szöveg szötte jelentés

Mikszáth Kálmán: *A beszélő köntös*

Egy történelmi regény értelmezése során, amely szükségképpen tematizálja jelen és múlt viszonyát, alighanem megkerülhetetlennek tűnik, hogy a diskurzus kiindulópontjaként a hermeneutikai alteritástapasztalatot tételezzük. Megvizsgálhatjuk tehát, hogyan reflektál a regény a történetiség kérdésére, hogyan tárgyalja témáját, a történelmet. Ezen értelmezői lépések pedig még abban az esetben is elvitathatatlannak tűnnek, ha a reflexiónak nincsenek olyan szöveghelyei, amelyekre rámutathatnánk, hiszen ennek hiánya is jelentéssé válhat, ugyanis „minden történelemértelmezés feltételez valamilyen hermeneutikai módszert.”¹ Az anyagát a történelemből merítő regény ilyen módon választ kell hogy adjon a hermeneutikai kérdésre, hogyan lehetséges a dokumentumok formájában ránk hagyományozott múlt megértése, annak jelenbe való átsajátítása. A kérdés pedig akkor is fennállhat, ha az alteritás áthidalása nem problematizálódik, és a hermeneutikai értelemben vett fordítás vagy közvetítés eljárása a szövegben reflektálatlan marad. A történelmi tudat önmaga múlttól való elválasztottságában, az elmúltat egy időbeli szakadás képzetének határán túlról szemlélve olyan metapozíciós álláspontot foglalhat el, amely által a múlt torzítatlanul, tehát az egykor volt valójában tárulhat a megfigyelő elé. A történelmi tudat kialakulása nem feltétlenül jár együtt a történelem objektivitásának megkérdőjelezésével. Ez a fajta módszer persze az itt jelzethnél jóval differenciáltabb képet mutat, a felvilágosodás természettudományos objektivitásésményétől kezdődően a 19. századi történelmi iskola romantikus hermeneutikán alapuló pszichologizáló felfogásáig, melyet Hans-Georg Gadamer tett vizsgálódás tárgyává fő művében.²

Azonban a hagyománnyal való találkozásban jelen és múlt feszültsége dramatizálódhat is, a saját szituáció tudatosításával pedig egy horizontfüggetlen beszédmód (azaz valamiféle metanyelv) illúzióknak bizonyulhat.³ A történelem objektív újraalkotásának lehetetlensége, az elmúlt eseményhez való problémátlan hozzáférhetőség megkérdőjelezése kikényszerítheti a

¹ Rudolf BULTMAN, *Történelem és eszkatológia*, Bánki Dezső ford., Bp., Atlantisz, 1994, 123.

²Vö. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bonyhai Gábor ford., Bp., Osiris, 2003, 207-276.

³ „Minden véges jelennek korlátai vannak. A szituáció fogalmát épp azzal határozzuk meg, hogy egy álláspontot jelent, mely korlátozza a látás lehetőségeit. Ezért a szituáció fogalmához lényegileg hozzátartozik a *horizont* fogalma. A horizont az a látókör, amely mindent átfog és körülzár, ami egy pontból látható.” *Uo.*, 338.

múltról való beszéd, tehát a múltról szóló nyelv felülvizsgálatát, önreflexióját. Az elmúlt autentikus újjáélesztésének illuzórikus volta azzal jár, hogy az elbeszélő nyelve nem képezhet metanyelvet a múlt, a történelem szövegéhez képest. Így ahhoz a belátáshoz juthatunk, hogy a jelen horizont nyelve még egy modernitástapasztalatból⁴ fakadó elválasztottságtudat ellenére sem elválasztott, nem instrumentális, azaz nem egy szubjektum intencionalitásának engedelmessé eső eszköz, hanem a történelemhez, a hagyományhoz való odatartozás, az abban való benneállás biztosítója.⁵ Hogy *A beszélő költő* című Mikszáth-szöveg az utóbbi felfogással hozható párhuzamba, mutathatja Eisemann György véleménye, aki szerint a

⁴ Günter FIGAL, *Modernität*, = G. F., *Der Sinn des Verstehens*, Stuttgart, Reclam, 112-131.

⁵ Ha elsősorban a szöveg *jelentése* képezi az értelmező tekintet horizontját, a tematikus szint, amelynek a műfajból adódóan sajátosan egy hermeneutikai kérdés lehet a középpontja, indokolhatónak látszik — ahogy fentebb megjegyeztük — a filozófiai hermeneutika felőli megközelítés. A szöveg hermeneutikai kérdést (a hagyománnyal való találkozást) tematizáló aspektusból való szemügyre vétele alkalmával Günter Figal történetiség- és modernitás-felfogása kínálkozhat, mely Gadamer hermeneutikájával ellentétben saját és idegen feszültségét nem szünteti meg egyfajta horizont-összeolvadás alkalmával („A megértés véghezvitelében igazi horizont-összeolvadás történik, mely felvázolja a történeti horizontot, s ugyanakkor meg is szünteti.” GADAMER, *i.m.*, 343.), ehelyett fenntartja „ábrázoló” (interpretáció) és „ábrázolt” (megértés) különbségét. Ugyanis csak ezen különbség megőrzésével válna vizsgálhatóvá a szöveg azon tematikus teljesítménye, mely a hagyományt nem reflexió nélkül, de olyan módon sajátítja át, hogy eközben az átsajátítás, interpretáció módját is megnyilvánítja, anélkül, hogy a megértésben elfedné és feloldaná az alteritás tapasztalatát: „Ám az időnek a jelenlét ábrázolásaként, tehát a lényege szerint, itt is megtapasztalhatóvá kell válnia; ez pedig azt jelenti: az idő ábrázoló jellegének képesnek kellene lennie arra, hogy előlépjen, mégis anélkül, hogy elfedné az időbeli szakadást, tehát anélkül, hogy meghaladnánk, vagy pusztán »megszüntetve megőriznénk« a távolság a modern viszonyok számára lényegi tapasztalatát.” (FIGAL, *i.m.*, 127. Kelemen Pál ford., kézirat) Ennek megfelelően e történelmi regényként definiált szöveg sajátossága, műfajiságának meghatározottsága hermeneutikus perspektívából abban állhat, hogy időbeli indexeket tesz láthatóvá — ahogy ez elemzésünk egy pontján, bár másfajta kontextusban és következtetésekkel, de megfigyelhető lesz. Amelyek semmiképp sem az elbeszélés jelenének, illetve az elbeszélő múlt idejének jelzései, de csakis a nyelv történetiségének, emlékezetének, temporális létmódjának jegyei lehetnek, a saját nyelv nyelvi emlékezet általi, abban való megértése, újraértése. Ez pedig nem egy archaizáló nyelvhasználat imitációját és ezáltal múltfelidézését jelenti, ehelyett egy saját horizontban végbemenő emlékezeti folyamatról, mint interpretációról beszélhetnénk az elemzett elbeszélés esetében. Ez esetben a történelmi regény — mondhatnánk a hermeneutika horizontjából — éppenhogy nem a történelemről „szól”, amennyiben ezt empirikus, egyszeri történések egymásra következéseként gondoljuk el. Mivel a múlt csakis jelszerűségében, nyelvi folyamat által hozzáférhető, az emlékezés is beláthatóan szemiotikai folyamatok függvénye, azoknak kiszolgáltatott. Ennélfogva a történelmi regény, — amelynek szerepe főként a kollektív emlékezet aktivizálásában áll — nem is lehet más, mint nyelvi, nyelvben való emlékezet.

„történelem fikcionalása” lenne az, ami „Mikszáth »történelmi« regényeinek hangnembváltását” jelezné.⁶

Hites Sándor a történelmi regény problematikáját tárgyaló munkájában igen meggyőzően érvel hermeneutikai pozícióból azon nézet mellett, mely szerint a műfaj posztmodern újjáéledése, pontosabban ezek kritikai recepciója, olyan sajátos státuszba helyezte a romantikus hagyomány szövegeit, melyben e szövegek elvesztették a jelennel való párbeszédképességüket, s így csak nehezen szólaltathatók meg.⁷ A posztmodern alkotások önmaguk textualitására irányuló figyelme, önnön nyelvi-retorikai feltételezettségüket megnyilvánító szövegszervező technikáik — Hites szerint — a kortárs recepcióban olyan eljárásokként regisztrálódtak, melyek a romantikus történelmi regény megújítását, meghaladását, annak revízióját eredményezik. Ezáltal a felülvizsgált hagyomány olyan mimetikus kódok által szervezett alakítástechnikák „foglyának” bizonyul, amely így a történelmi hitelesség célját tűzheti maga elé, és amit a posztmodern szövegek az amimetikusság hangsúlyozásával számolnának fel. Ennek következtében a kortárs kritika hagyománnyal való párbeszéde olyan módon deformálódik, hogy az a romantika alkotásainak egyirányú megítéléséhez vezet, vagyis olvasásában „olyan implikált műfajtapasztalat érvényesül, amely nem feltétlenül visszaigazolható.”⁸ A hermeneutika által dialogikusan elgondolt hatástörténelmi feltételezettség torzulna így, amennyiben a kritika megfelelkezik arról, hogy nemcsak a posztmodern kontextus rendezi át és alakítja a romantika irodalmának olvasásmódját, nemcsak egyfajta újraírásról van tehát szó a posztmodern történelmi regény esetében, de ezeket legalább olyan mértékben formálják a megértendő múlt produktumai is. „Okok és következmények egybeesni látszanak: valamely romantika-képet körvonalazva, olyasmit alkotunk meg, ami ugyanakkor létre is hozott *minket*.” — írja Hites Sándor. Míg a posztmodern irodalom termékenyen képes dialogizálni az őt megalkotó hagyománnyal, illetve az ehhez való viszony az ironia mellett nem nélkülözi az affirmációt sem,⁹ addig a kritika inadekvát, történetileg konstruált olvasásmódokat működtet a romantikus hagyománnyal szemben, miközben „már maga a kárhoztatott hagyomány is gyakran túllépett azon, amit önmaga számára igényként megfogalmazott. Valójában már a »tulajdonképpen« történelmi regényen sem érvényesíthető a »tulajdonképpen« történelmi regényolvasásmód.”¹⁰ Hites

⁶ EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998, 48.

⁷ HITES Sándor, *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Ulpius-ház, 2004.

⁸ *Uo.*, 119.

⁹ *Uo.*, 124.

¹⁰ *Uo.*, 119.

Sándor végül a következő megállapításra jut: „számosak a revízió és műfajhagyomány azon kapcsolódási pontjai, ahol inkább a ráhagyatkozás és nem a kiforgatás teljesítménye a meghatározó.”¹¹ Emellett óvakodik attól, hogy a folytonosság hangsúlyozása a romantika és posztmodern korának egybemosásához, avagy a romantika túlzott felértékeléséhez vezessen, mondván, „nincs sok értelme különböző »posztmodern jegyeket« keresni vissza a múlt irodalmából.”¹²

Azon állítás, mely szerint a kortárs recepció jelentős hányada irodalomtörténetileg konstruált értelmezők mentén olvassa a romantikus történelmi regényeket, illetve a posztmodern „műfajrevízió” ebben játszott szerepe vitathatatlan és lényegi hermeneutikai meglátások, amelyek utat nyithatnak, vagy legalábbis megteremthetik az elméleti feltételeket egy ma látszólag kevésbé beszédképes, olykor leértékelt szövegtörzshöz, „megszólaltatásához”. Azonban a különböző korszakok alkotásainak, egyes szövegszervező eljárásoknak a hasonlóságát — az idézett állásponttal ellentétben — itt nem a szukcesszív rendben a jelenhez közelebb eső korszak (posztmodern) affirmatív, ráhagyatkozó, folytonosságot biztosító hatástörténeti reflexiójának tekintjük, miként ezt a hermeneutika teszi, hanem a dekonstrukció felől olyan működési formáknak, melyekminden (irodalmi) szöveg szervezőelvévé válhatnak. Így azon szövegek, amelyek nem korlátozzák és próbálják uralni önmön figuratív mozgásukat, bár korszakolásoktól függetlenül mutatkozhatnak hasonlóképp „beszédképesnek”, de a nyelv inherens struktúráinak szövegek közötti hasonlósága mégsem vezet a különbségek felszámolásához. Az azonos jegyek dilemmája így csak abban az esetben (nevezetesen a hermeneutika horizontjából) mutatkozhat meg veszélyforrásként és feloldhatatlan problémaként, ha a szövegek teljesítményét irodalomtörténeti korszakokhoz rendeljük, és nem pedig akkor, ha — a dekonstrukció érvelése szerint — a nyelv figuratív potenciáljában, a nyelv aporetikus struktúráiban látjuk, a jelentéstől megfosztott jelölő performatív, ellenőrizhetetlen, egy korszakhoz odakapcsolt intencionalitás által nem uralható működésében. Eszerint a tapasztalati dimenzió által meghatározott nyelvhasználatot, szövegalakító eljárást, mely a jelen horizontjával összefüggésben lévő, dinamikusan mozgó (irodalomtörténeti) korszakhatárokat kijelöli, bármikor alááshatja, illetve megkérdőjelezheti a nyelv performatív, dezantropomorf önműködése.¹³ A romantikus hagyomány megszólaltathatóságának a transzcendentáló

¹¹ *Uo.*, 118.

¹² *Uo.*, 122.

¹³ A Hites által idézett „dekonstruktív” olvasatok azáltal tűnhetnek leegyszerűsítőnek, hogy egyszerre próbálják megőrizni a romantika és posztmodern korszak szukcesszív egymásutánját, korszakonkénti

olvasásmód felfüggesztése a feltétele, azon olvasásmódé, amely kénytelen elfeledkezni a szöveg retorikai összetettségéről, hiszen a történelmi regény e hagyomány által megalkotott műfaji ismérvei (realisztikus ábrázolás, dokumentációs szándék stb.) nem is engednek meg mást. Csak ily módon válhat ugyanis láthatóvá, milyen mértékben engedi működni egy szöveg a nyelv figuratív játékait.

Azok az olvasatok, melyek olyan vélt meglátásokat érvényesítenek az interpretáció során, mely szerint „a történelembölcselet és a műfajtapasztalat mélyen összefügg”,¹⁴ egy mimetikus, referenciális mezőhöz kénytelenek kötni a műveket, ti. olyan nem-irodalminak minősített szövegekhez, melyeknek rendszerint megalapozott referenciát tulajdonítanak. Egy irodalmi szöveg (bármiféle) tapasztalatiság felől való értelmezése a szöveg intencionális struktúrákhoz való odakapcsolását implikálja, tehát egy nyelv-, szubjektum- avagy történelemfelfogás megmutatkozását látja benne. Egy történelmi regény (tematikus és nem poétikai-textuális) elemzésének esetében ezek szerint az egyes korok történetiségéről alkotott

elkülöníthetőségét, illetve mutatnak rá a nyelv minden szövegben ottmunkáló figuratív sajátosságára. Alighanem az ahistorikusság vádját elkerülendő igyekeznek megőrizni egyfajta irodalomtörténeti beszédmódot. Ilyenképpen hathat a „romantika is posztmodern” gyakran hangoztatott kijelentése irritálónak és megalapozatlannak, nem véletlenül, hiszen — egy hagyományos irodalomtörténeti modell kontextusában — ellentmondásos és következetlen meglátásokat implikál. Így aztán az sem véletlen, hogy a hasonló megközelítések a kritika nagyobb hányadából gyanakvást váltanak ki. (Említhető itt példaként — Hites által a dekonstrukciós kritika egyik reprezentánsaként idézett — Szili József Arany Jánosról szóló munkája, amely — könnyűszerrel eldöntve a már Saussure-nél is feloldhatatlanként jelentkező problémát —, az anagrammatikus mintázatokat egyértelműen a szerzői intenciónak tulajdonítja, és amely azután így kitűnő anyagul szolgálna egy „dekonstruktív” olvasat számára: a bevezetőben a következőket írja: „Az Arany-líra olyan vonásaira szeretném felhívni a figyelmet, amelyek eddig kevésbé vonták magukra az érdeklődést. Egy részüket maga a költő ítélte rejtőzködésre. Mégpedig — minden jel szerint — nagyon határozott poétikai eljárásokkal, mint aki későbbi kor számára rejt el üzeneteket. [...] Arany alighanem *tudott* ezekről a szövegben hang és betű szerint meglévő jelenségekről.” SZILI József, *Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Argumentum, Bp., 1996, 7. „Dekonstruktív” olvasata így csupán azt hagyja figyelmen kívül, hogy a saussure-i anagrammaelmélet a dekonstrukció számára merőben más jeleméleti belátásokhoz vezetett, mely ezáltal éppen a szerzői intenciót, az erre való rákérdezést iktatja ki az olvasásból, miközben magát az olvasást mint önkényes jelentéstulajdonító műveletet mutatja föl, amely így annak lehetőségét is kizárja, hogy a befogadástól függetlenül, azt megelőzően létező, szövegbe kódolt mintázatokat vagy „rejtett üzenetet” tételezzünk. Az anagrammák mintájára elgondolt olvasás az, ami a történelemszemlélet mimézisét gyanúba keverheti, illetve *A beszélő köntös* olvasásakor is döntő jelentőséggel bír majd, ezért a későbbiekben érdemes lesz részletesebben is kitérni rá.

¹⁴ *Uo.*, 127., illetve: „A történelmi regény megítélését a műfaji tradícióhoz létesített viszony bármennyire is meghatározza, mégsem választható el a történelem megértésétől. Hiszen maga a színre vitt hagyományviszony szintén a történetiség értelmezésének kérdését élezi ki.” 126.

elképzelései egyszerre működnének a regény értelmezőjeként (olyan értelmi mezőként, melyhez a regény odaköthető), másfelől pedig a szöveg lenne ennek manifesztációja, melyből ezek az elképzelések — különböző reflexiók, esetleg hiányuk mentén— kiolvashatók. Azonban még az az eljárás is, amely a „történeti hűség” regényen való számonkérését inadekvát olvasási stratégiaként tartja számon, — ezen gesztus keltette látszat ellenére is — mimetikus referenciát tulajdonít a szövegnek, amennyiben azt bármiféle történelemfelfogás manifesztumaként kezeli. A mimetikus olvasásmód feladása azért marad így csak látszólagos, mivel bár igaz, hogy az irodalmi szöveg immár nem a dolgok felé átlátszó, de egy másik irányban — a történelemszemlélet irányában — változatlanul megőrzi az irodalmi szöveg ezen — ugyancsak fenntartással kezelendő — olvasásmódját. Mindezt pedig azon érv sem számolná fel, amely a kettő (szöveg és valóságreferencia, a kor történelemszemlélete) közötti hasonlóságokra mutatna rá, hiszen ezt nyilvánvalóan az ábrázolt világ szövegszintje sem nélkülözheti.

A következőkben ezért a történelmi regény (tematikusan megalapozott) értelmezője mentén való olvasás helyett érdemesebbnek látszik egyfajta retorikai olvasat működtetése. Megkerülve ezzel — s egyben irrevelánsnak feltüntetve — a történelemszemlélet regény általi megmutatkozásának kérdését. Egy poétikai-textuális olvasat ugyanis nem valamilyen (történelmi, nyelvi) tapasztalat transzparens közvetítésében látja a regény teljesítményét — természetesen ezen kérdésfeltevés kényszerét és kiiktathatatlanságát, sőt szükségességét elismerve¹⁵ —, de sokkal inkább a nyelv figuratív potenciálja az, amelynek uralhatatlan működése meghatározza, ugyanakkor ki is játszhatja a regényről adott olvasatokat, ahogy ezt egy a regényről adott értelmezés példáján meg is figyelhetjük majd. A nyelv nem-intencionális, eredetére vissza nem mutató, performatív működése, a szöveg textualitása (retorikai potenciálja) bármikor felszámolhatónak, önkényesnek mutathatja azon olvasatokat, melyek egy genetikus, történeti sémába igyekezzenek illeszteni a regényt.

A beszélő köntös értelmezésére tett kísérlet nemcsak a gondolkodás, a megértés nyelv általi meghatározottságára hívhatja fel a figyelmet, de a nyelv azon működésére is, amely az egyszerűség, egyediség eltörlésével hozzáférhetetlenné teszi úgy a hagyományos történelemfogalom instanciáját, mint ahogy az individualitást is. A szöveg a szubjektum intenciójának autoritását számolja fel, szereplőit és narrátorát is olyan nyelvhasználókként tüntetve föl, amelyek saját médiumuknak, a nyelvnek kiszolgáltatottak.

¹⁵ Kiiktathatatlanságról kell beszélnünk, hiszen az olvasás fenomenalizációs művelete a megértés feltétele.

Kétségkívül szövevényes elbeszéléssel állunk szemben, bonyodalmak pedig akkor jelentkehetnek igazán, ha nemcsak a történet fonalát követjük nyomon, de az elbeszélés mikéntjét sem hagyjuk figyelmen kívül. A címszereplőt — első pillantásra szokatlan módon — tarthatnánk akár a főszereplőnek is, mindenesetre annyi bizton állítható, hogy a ruhák szerepeltetése (szereplése) is jelentéssel ruházódhat föl. Egymás után varrják a ruhákat a történetben, melyek színrelépésük után jelölik meg viselőjüket. A szultánnak szánt kecskeméti lányok csak azáltal válnak „virágokká”, ha nagy gonddal elkészített, pazar ruhákba bújnak, amelyek mesebeli tündéreké változtatják őket. Cinna szerepe aszerint változik a történetben, milyen ruhát visel: rongyokban, mezítláb szegény cigánylány; az új ruhában „királynő”; férfiruhában, rövid hajjal szabólegény; a kaftánban pedig főbíróvá válik, egyben pedig Lestyák Mátyást helyettesíti Olaj bég táborában. A folyóparton hagyott ruha halálesetet jelez;¹⁶ a „hatodik gombnál” lenni a részegség fokát jelenti;¹⁷ a piacon fogott bírók a „jó bekecsű emberek”-ből kerülnek ki (238.); a császár előtt nagy díszben, „panyókásan, kardosan” jelennek meg a szenátorok (191.); a szultán elé vezetett lányokra újabb ruhadarab kerül (192.); Lestyák furcsán fest „az ezüst gombos dolmányú tekintélyes szenátorok közt”, „vedlett mellényben, ingujjban”, apja rá is terít gyorsan egy „vasalatlan, új mentét” (174.), és még folytathatnánk a sort. Aligha vonhatjuk kétségbe, a kaftán mellett szereplő többi ruha sem néma, azaz nem jelentéstelen.

A ruha, a posztó, a szövés, fonás, varrás műveletei nem csak tematikusan fedik a szöveget (akárcsak egy „fekete posztóval bevont mesebeli város” 167.), de az elbeszélő nyelvet is átszövi az ezzel kapcsolatos metaforika. Lestyák Mihály első szereplése alkalmával „világosan, értelmesen szötte-fonta szavait” (169.), az alföldön „[e]gyik határ úgy hasonlít a másik határhoz, mint egy rőf posztó a másikhoz, ha egy végből vannak” (189.); Lestyák arca „vörös lett, mint a skarlát posztó”, amint a „köntös-estet” akarja hallani a nép (222.). A „beszélő köntös” csodája gyorsan terjed, persze, hogy „mindenki varrt még rá egy kis hímet” (220.). „A kaftány csodaereje bűvös fényt vetett a Lestyák Mihály személyére is. Az ő története, hatalma hasonlóan a legendák színpompázó ruháiba öltözött” (229.).

¹⁶ „elmegy a Tiszaparthoz, ahol a legközelebb éred, és a levetett ruhákat odarakod a fővényre, fűzfabokor mellé, ahogy öngyilkos leányok szokták, kik a ruháikat itt hagyják, csak a bánatukat viszik...” MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei 3.*, kiad. BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1957, 200. (A továbbiakban zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

¹⁷ „A kecskeméti ember minden messzelynél egy gombot old ki a mellényén, hogy az összeszámitásnál a korcsmáros rá ne szedje.” *Uo.*, 239.

Túlságosan bonyolult szöttes ez ahhoz, hogy egyszerűen átlépjünk rajta, és ne próbáljuk meg követni a mintázatot, amely szerint megalkotja önmagát. E szöveg a „mese színes” fonalainak felvételére, követésére, újraszövéseére szólít.

A fentebbi példákból is látható: a *sző* szó származékai, a szövet és az ehhez kapcsolódó kifejezések, állandósult szókapcsolatok (akár szólások is) olyan módon szövik át a szöveget, hogy olykor „csak” hipogrammatikus, azaz mátrixszerű¹⁸ jelenlétük nemcsak a történet, de a narráció logikáját is meghatározza. A *sző* és *szöveg* szavak kapcsolata (melyet tekinthetünk etimologikus, de ugyanígy paragrammatikus/paronimikus összefüggésnek is) — ahogy azt majd látni fogjuk — egyrészt a belőlük származó kifejezéseket motiválja, amely kifejezések a szövegvilágon belül referencializálódnak, kezdenek el reprezentatív jelleggel működni a történetben.¹⁹ A szövése és beszéd, fonás és gondolkodás nyelvi kapcsolata („a mese szövése”, „a történet fonala”, „terveket sző”, „hálót készít”, valami „szövevényes” volta) ugyanakkor a „beszélő köntös” esetével a megértés nyelvi eseményét is példázza, valamint az olvasás folyamatát is értelmezheti.

Mindenekelőtt arra lehetünk kíváncsiak, hogyan lehet a címben és történetben szereplő köntös „beszélő”, hogyan veheti magára egy „lelketlen ruhadarab” (219.) az ágens szerepét. Miként értelmezhetik a szereplők beszédként, nyelvként a néma köntös megjelenését? A történetből világosan kiderül: a törökök annak az embernek engedelmessé válnak, aki magára ölti a szultántól ajándékba kapott kaftánt. Cinna, a cigánylány is ezt teszi, és amint Olaj bég megbizonyosodik a kaftán eredeti voltáról, teljesíti viselője parancsát: azon nyomban elhagyja csapataival Kecskemét határát. Később, miután a köntös már nemcsak az egyszeri esemény elbeszélésének szereplője, hanem a beszéd fő tárgya, ő maga kezd el „beszélni”: „egy lelketlen ruhadarab mintegy megszólalt, s elkergette a dülő ellenséget határainkról” (219.), „férfiak, asszonyok élénk gesztusokkal adták tovább az érkezőknek Fekete Pál uram nyomán a »beszélő köntös« csodáját” (220.)²⁰. Lestyák Mihály újraelbeszéléseinek módjáról semmit

¹⁸ Paul de Man Riffaterre terminológiájáról: „Ami a mátrixot, a hypogrammának egy speciális lexikalizáció előtti szemantikai alapját illeti, ez valóban más: szemben a hypo- vagy paragrammával a mátrix nem aktualizálódik a szövegben. Riffaterre néha azt is kijelenti, hogy soha nem is aktualizálódik, bár ezt nem tartja fenn szükséges feltételként minden egyes példájában.” Paul DE MAN, *Hypogramma és inskripció*, Nemes Péter ford., = *Olvasás és történelem*, Bp., Osiris, 2002, 411.

¹⁹ Így például a történet menetét, a cselekményt több esetben egy ruha elkészítése, szövése mozdítja előre, azaz a szereplők a történet fonalát szövik tovább.

²⁰ Nem lényegtelen, hogy a kaftán-estet hírvivője Fekete Pál uram, a „város Cicerója” (218.), kinek beszéde ókori rétorok citátumaiból összeollózott, azonban „[n]em bizonyos ám, hogy azt Seneca mondta!” (219.). Az esemény közvetítő közege tehát olyan figuratív („szónoki”) idézetek, amelyeknek nincs eredeti

sem tudunk meg — a narrátor ezt sem tartalmi, sem közvetlen idézés formájában nem közli, csupán a cselekvést nevezi meg: (újra) „elbeszélte” (218., 222.) azt a „jelenetet, amit nem élt át, amit nem látott.” (222.). Az újraelbeszélés főszereplője mindenesetre nem ő, hanem a költős: „akadozva beszélte el szegről-végről még egyszer a kaftány csodálatos szereplését.” (222.). A „leketlen ruhadarab” nem a cselekvés eszköze többé, hanem maga a cselekvő, az alany helyébe lép: a költős elkergeti a törököt. Fekete Pál retorikus szónoklata és Kecskemét népének beszéde egy figuratív transzformációt hajt végre: egy elliptikus szerkezetben metaforikusan kölcsönöznek hangot a kaftánnak. És bár a költős hangja nem más, mint metafora, mégis „szó szerint” szólalhat meg azáltal, hogy a történet és a narrátor eltörli, elfelejti e figuratív műveletet, és így leíró módon kezdhet el működni a történet során.

Ezzel analóg folyamatot képezhet, hogy az elbeszélés a „ruha teszi az embert” textuális hipogramáját is felidézheti, e szólás felől is olvasható.²¹ E képletes, figuratív értelmű nyelvi

kontextusuk, sőt, származásuk is bizonytalan. Nem tudni, hogy a narrátor Fekete Pál elbeszéléséhez tartja-e magát, azaz idézi-e őt, vagy csupán retorikáját veszi át: „Végre is lehetetlen volt túrni, megtanácskozták a dolgot a nagyfejű emberek, s felcihelődtek a nádorhoz, ki is *Fekete Pál uram elbeszélése szerint* nagyon elkedvetlenedett, mikor előadták, hogy egy kérésök lenne:

- Csak valami nagyot ne kívánjatok, mert nem adom meg.” 162. [kiem. - H.H]

A szónoki (vagy azt imitáló) beszéd figuratív eljárása, ilyen módon az „eredeti” történet átalakulása a „referenciális” alapszöveg létmódjára is visszavonakoztatható. Ugyanis a beszélő költős még a 19. században is jól ismert történet, prédikációk és példázatok tárgya, ebből adódóan retorikai alakzatoknak, állandó „torzításoknak” kiszolgáltatott, amely így többszörös áttételen keresztül jut el a hallgatóságához. („[Káldi György] egyik hazai példázata különösen nevezetessé vált, mert hosszú irodalmi utat járt be. [...] Ezt a történetet több egyházi író átvette (latinul, magyarul) Kálditól; a múlt század közepén egy rímfaragó kecskeméti asztalosmester, Szokolay Hártó János versben dolgozta fel, majd Vahot Imre illesztette be Kecskemét leírásába: tőle került Mikszáth Kálmánhoz, s lett belőle a pompás regényke: *A beszélő költős. Száz rejtély a magyar irodalomból*, KATONA Imre, SIPOS Lajos szerk., Bp., Gesta, 1997, 35.) További érdekesség, hogy a forrásszöveg (melyre az elbeszélő is hivatkozik – 222.) hasonlóképpen „torzult”, hiányos, többször le- és átmásolt, melynek eredetije elveszett: „*A forrásfeltárás A beszélő költős* esetében — amennyiben minden kiadás a Káldi-féle szöveget veszi alapul — *elégtelen és felületes*. Mellékesen említjük, hogy a Káldi-szöveg egy olyan irat másolata, melynek keletkezési körülményei kideríthetetlenek és amelyet főként az az eljárás „hitelesített”, hogy a jóval később keletkezett okmányt a városi jegyzőkönyvek azon kötetéhez csatolták, melynek évköre megfelelt a költősadományozás időpontjának; [...] a kizárólagosan használt Káldi-féle szöveg forráskritikai vizsgálata és összehasonlítása az alapirattal, ma már lehetetlen, mivel az okmány, melyet a városi jegyzőkönyvek 1598-1603. évi kötetéhez csatoltak, és amelyről a Káldi-féle szöveget másoltak, a II. világháború idején megsemmisült.”... (KRIZSÁN László, *Miről mesél »A beszélő költős«?*, Palócföld, 1997, 246.)

²¹ Bár a szólás két változatban él, tagadó és állító formában is (vö. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Talentum, 1999, 584.), a kettő között mégsem tételezünk számottevő különbséget, sem pedig

alakzat olyan módon referencializálódhat a szövegvilágon belül, hogy eközben át is értelmeződik: az elbeszélés a közmondást úgy mutatja föl, mint nem egy valós élethelyzet terméke, nem egy változékony kontextusban realizálódó népi igazság ismétlése, hanem egy etimológiai vagy anagrammatikus kapcsolat származéka. Nyelven belüli mimézis tehát, amely alakzat jelentést az elbeszélés jelölőire való vonatkoztatásban nyer. A történetben valóban a ruha teszi az embert — a ruha jelentéssége, beszéde felől határozhatók meg a szereplők.

A narrátor az általa elbeszéltek gesztusát ismétli, amennyiben egy helyen egyenes idézet formájában ad hangot a köntösnek, így szólaltatja azt meg:

A beszélő köntös nem csak azt mondta az ellenségnek: »Takarodjatok el innen Kecskemétről«, hanem a jóbarátnak és a csengő-pengő körmöci aranyoknak meg azt mondta: »Jertek ide Kecskemétre!«. (229.)

A szimmetrikus mondatszerkezet, a címzettek szimmetrikus ellentéte (ellenség, jóbarát) eltörli, elfelejteti a két idézet különbözőségét — ha tehát az egyiket „képletes” beszéltetesként olvassuk, a másik esetében is hasonlóképp kell eljárunk; és fordítva, ha az első mondat az elhangzottak szó szerint való ismétlése, a második is annak tekintendő. Márpedig az egyenes idézet jelölőinek kétszeri kitétele („azt mondta”) az utóbbi olvasási stratégiát látszik erősíteni. Így a narrátor a citátumokat szó szerinti beszédként olvastatja. Az első idézet („Takarodjatok el innen Kecskemétről”) előzménye, az idézett olvasható a szövegben: Cinna és Fekete Pál szavainak összeillesztése.²² Míg e szavak Lestyák Mátyáshoz, azaz eredetileg Cinnához tartoztak, most a köntöshöz rendelődnek hozzá. A „Jertek ide Kecskemétre” szavakat a narrátor kölcsönzi, de ez is mint ismétlés tünteti föl magát. Hogy e hangok a szövegvilágon

genetikus, történelmi eltérést, melynek értelmében az egyik (gyakoriságából adódóan a tagadó forma) megelőzné a másikat. Ugyanis — ahogy ezt a regény több pontján is megfigyelhetjük — itt is konstatív és performatív (állítás és tagadás) korrelációja jelentkezik, amely egymást kizáró, de egyidejű feszültséget jelent. Nem mondható tehát, hogy a szólás tagadó formája az eredetibb, hiszen abban már mindig is ott volt az őt kizáró másika, de vele korrelatív állító forma. Persze az is eldönthetetlen, hogy a „ruha teszi az embert” a szubjektum töredezettségének, eltűnésének későmodern tapasztalatával analóg formáját mutatja, melyben az én ezen médiumoknak (a nyelvnek és a ruhának) kiszolgáltatott (és ennyiben a szólás a tapasztalat transzparens közvetítője), avagy nem más, mint a nyelv retorikai működése, melynek az állító forma létezése is köszönhető. Hasonló ez a történelmi regény (és a történetírás) apóriájához, melynél szintén nem eldönthető (illetve a határ nem meghúzható), hogy az események nyelvi, retorikai produktumok csupán, vagy pedig olyan történések, melyeket a nyelv transzparensen képes közvetíteni.

²² „—Hagyjátok el Kecskemét határát még ez órában!” (Így Cinna). 215.

„Ne háborítsátok köreimet — azaz takarodjatok innen!” (Fekete Pál) 219.

belül képletesen, metaforikusan, avagy fikcionálisan szólalnak-e meg, netán hallucinatív módon, nem könnyű eldönteni. E probléma akkor válik láthatóvá igazán, ha a tipografikus szövegstrukturálás eljárás módját vesszük szemügyre. A szereplők „hangját” gondolatjel vezeti be, a narrátori „hang” pedig idézőjellel jelzi, ha ezen hangon keresztül ugyan, de mégis valaki, valami más szólal meg. Ez utóbbi tipografikus jelölés pedig nem tesz különbséget elhangzott, hallucinatív vagy képletes beszéd között, eredetüket tekintve osztályozhatatlanok, eltérő mértékben perszonalifikálhatók. A gondolatjeles párbeszédhez hasonló idézetektől kezdve²³ — melyeknek megszólalói még beazonosíthatók az olvasó számára —, a néhány szavas közbeszólásokig²⁴ több, heterogén, eltérő szöveghelyet fedezhetünk fel. A hang eredetének azonosíthatatlansága a következő szövegrészben három figura felcserélhetőségében jelenik meg, a narrátor által idézett szavak bármelyikükhöz kapcsolhatók:

Pedig bizvást cserélhettek, mert mindnyájuk gondolata egyforma volt; ha az egyik azt mondta: „Hogy adjuk át otthon a nagy semmit?”, a másik hümmögött, bámult az éjszakába és azt válaszolta kis vártatva: „Inkább volnék most juhászcutya, mint kecskeméti szenátor”, a harmadik felütötte lekonyult fejét és sóhajtva tette hozzá: „Száz ökörért, ötven paripáért egy zöld köntös — jó vásár.” (196.)

A narrátor nemcsak a köntöst, de a Lestyák Mihály által varrott ruhákat is megszólaltatja:²⁵

²³ „De a budai basával egy kicsit furcsán járt, amint később kisült. Meghallgatta, *mondják*, figyelmesen, és összeráncolt homlokkal kérdé: »Tehát azt állítod, hogy él?« »Igenis, él.« Intett most a basa a közel álló csausznak: »Vidd ki ezt az embert, üttess a talpára ötven korbácsot, aztán hozd be megint.« Mikor visszahozták, felette nyájjas volt Ibrahim: »Nos, még mindig él a leányzó?« »Nem él, dehogy él, kegyelmes basa.« Ibrahim meglegedetten dörzsölte a kezét: »Tanuld meg, te emberséges ember, akiről én egyszer azt referálok a fölséges szultánnak, hogy nem él, az hat lábnyi mélyen fekszik a föld alatt.«” 228. (Kiem. H.H.) E szövegrész ismétléses voltát jelezheti még a „mondják” közbevetése is. A gondolat és idézőjeles párbeszéd közötti átmenetre lehet példa a Fekete Pál elbeszélése nyomán idézett szövegrész (melyet fentebb idéztünk, a 20. jegyzetben).

²⁴ Egy példa a sok közül: „De a szapuló asszonyoknál is jobban tetszett az »új esemény« Putnoki Balázsnak.” 228.

²⁵ Fontos lehet a későbbiekben, hogy a hang nemcsak a narrátor, de az olvasó felől is metafora: „A *hang* kifejezés, még amikor grammatikai értelemben használjuk is (pl.: kérdő hangsúly), természetesen metafora: az analógia által következtet az állítmány szerkezetéből az alany szándékára.” Paul DE MAN, *Szemiológia és retorika*, Orsós László Jakab ford., = *Szöveg és interpretáció*, BACSÓ Béla szerk., Cserépfalvi, 1991, 126.

A Belzebubtól kezdve minden ördög bennük suhog, csörög; kiáltja az egyik: „gyere nézz meg”, biztatja a másik: „próbálg fel engem!” susogja a harmadik: „kárhózz el értem!” (182.)

A hangok egyszerre olvashatók képletes beszédként (beszéltetésként) az „eredetük” felől, ugyanakkor hallucinációkként, amelyet azok a nők hallanak, akik ránéznek a csábító ruhákra. A következő hang forrása pedig hasonlóképp lehet a fagerenda repedésének fiktív hangja, de Lestyák Mátyás lelkiismeretének „megszólalásaként” is olvasható:

S míg vére lázasan forr, a szobagerendák repedéseiből rémes hangok kelnek:
„Lestyák Mátyás, mit cselekedtél, jaj, mit cselekedtél!” (237.)²⁶

Egyrészt maga az idézet struktúrája lehetetleníti el az alakhoz rendelhetőséget, másrészt pedig épp az ismétléses jelleg az, ami eltörli a figurákat. Azaz a nyelv, a jel ezen mechanizmusa, amely egyben feltétele is, számolja fel a beszélő egyediségét.²⁷ Az olvasó által a grammatikai alany arcának megképezhetetlenségével párhuzamos lehet a történetben Lestyák Mihály „lélekvesztése”. A narratívák személyek közötti cserélhetőségére lehet újabb példa Lestyák hazugsága — miszerint nem Cinna, hanem ő volt az, aki elűzte Olaj béget és táborát Kecskemét határáról. A Cinna által előadott történet grammatikai alanyába Lestyák önmagát helyettesíti bele, ezáltal nemcsak az igazságot, de önmagát hallgattatja el.²⁸ A nyelv általánossága elnémítja a szubjektumot, eltörli az egyedit; fenomenális, érzékelhető tapasztalatát adja egy olyan referensnek, melynek referenciája megalapozhatatlan, illuzórikus, miként a ruha biztosítja a láthatóságot, ezáltal viszont el is takar, láthatatlanná tesz, végül — referensétől való radikális különbözőségében — elfoglalja helyét, s ő kezd beszélni az immár

²⁶ Újabb példa a hallucinatív hangra a történet azon része, amikor Lestyák Mihálynak az öngyilkosság fordul meg a fejében: „Szétfoszlott kissé a köd, s megcsillant nem messze az óriási fénylő szem, a Csalános tava. Mintha hunyorgatva hívogatná: »Gyere, Lestyák Mihály, legokosabb lesz, ha ide fekszel, ezüst takaróval takarózol, puha homokvánkoson álmodol!... Ez a legegyszerűbb út!«” 216.

²⁷ Vö. pl. „Ahogy a jel megtagadja az érzéki szemléletek szolgálatát, és inkább saját céljaira használja fel az érzéketeket, úgy a gondolkodás is, eltérően az érzékeléstől, kisajátítja a világot, és szó szerint a saját uralma alá veti, »leigázza«. Még pontosabban, a gondolkodás általánosságra igényt tartó rendező elvek alá rendeli az érzékelt világ végtelen egyediségét és egyedivé formáltságát.” Paul DE MAN, *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában*, Katona Gábor ford., = Uő., *Esztétikai ideológia*, Bp., Janus/Osiris, 2002, 87.

²⁸ „—Magam vagyok az, a lelkem nélkül — dűnnyögte kesernyésen Mihály. (Ki tudja, mire gondolt?)” 218.

néma én helyett. E tapasztalat így nemcsak a narráció,²⁹ de a szüzsé szintjén is jelentkezhet. Ahogy a narrátor alakját a citátumok homályosíthatják el, úgy a szereplők mélyebb „lélekábrázolásának” hiánya is a ruha cserélhetőségére vezethető vissza. A ruha és nyelv (szöveg és szöveg) eddig megállapított etimologikusan avagy anagrammatikusan analóg kapcsolhatósága folytán az eddig mondottakat a történetbeli ruhákra is vonatkoztathatóvá teszi. Vagyis a ruha a történet szintjén ugyanazt a mechanizmust példázhatja, amit a nyelviség tapasztalata az olvasásban: az egyedi szubjektum és egyszeri esemény eltörlését.

A hallucinatív hangok idézhetősége az (irodalmi) szöveg azon tulajdonságára irányíthatják a figyelmet, amely nem csupán egy már elhangzott beszéd ismétlése, egy párbeszéd mimézise, de mindig is tételezés, olyan fikció, amely a nem-létezőknek adhat hangot, miáltal nem csak a hang, de ezek figurája is fikcionalitásában, tételezettségében válik láthatóvá. A nem perszonalizálható szövegrészek, idézetek felől az elbeszélés többi hangjának figurája sem marad érintetlen.

A ruhák történetben játszott szerepéről korábban már megállapítottuk, hogy jelentésségük és beszédük az, ami történetsszervező elemmé avatja őket. Vagyis nem olyan leírások által vannak jelen, amely elbeszélő technika egy imaginatív művelet végrehajtására ösztönözné az olvasót. Funkciójuk sokkal inkább szemantikai, mintsem képi. A köntös kinézetéről csak kevés szó esik,³⁰ és az elbeszélés a lázas készülődés közepette varrott drága ruhákat sem a végeredmény felől láttatja, de csakis *elkészítésük folyamatában*,³¹ különböző darabok és anyagok összeillesztése közben.³² A ruha a maga anyagosságában jelentéstelen, nem a látvány kedvéért szerepel. Ugyanez pedig elmondható a hang anyagosságáról is, amely mint a

²⁹ Az idézőjeles szöveghelyek ennek leglátványosabb példái — „a jelben benne foglalt állítás mindig hivatkozásos (*citacional*)”. DE MAN, *i.m.* 87.

³⁰ „A szenátorok búsan tekintettek a sötétzöld bársony ruhadarabra, mely aranyos zsinórokkal és paszomántokkal volt kihányva, mindenféle szeszélyes figurákban, s mintegy megdöbbenve kérdék egymástól: »Hát csak ennyi?«” 195.

³¹ A későbbiekben megfigyelhetjük, hogyan veheti magára ezen szövegrész az önértelmezés alakzatának funkcióját.

³² „Mikor nagy ládákban a portéka is megérkezett, minden bámulatra méltó volt, megindult Lestyák Mátyás felügyelete alatt a lázas tevékenység éjjel-nappal. Csattogtak-kopogtak az ollók, gyűszűk, csillogtak-villogtak a tűk, s apránként alakot kezdenek öltetni a sok szögletes bársony- és selyemdarabkák. Ez itt egy kacabáj, az ott egy rokolya. Ahol meg a pruszlik. (Oh, be felséges kis jószág!) Amabból a fehér csipkéből ingváll formálódik; olyan lesz, mint a hab. Hát ez a tarajos bolondság ezer apró aranykarikából összetűzve? Az a főkötő. Mert a négy virágból hajadon lesz kettő, menyecske a másik kettő. Mondani sem kell tán, hogy amennyi leány és asszony van, az mind ezekről a csodaruhákról beszélt nappal és álmodott éjjel.” 182.

nyelv médiuma, csak akkor válhat jelentővé, ha elfelejtődik materialitása, és átlátszóvá válik a jelentés felé. A nyelv anyaga önmagában ugyanolyan jelentéstelen, mint egy szövet fonalainak mintázata. És bár a jelölő létrejöttének feltétele éppen ezen anyagiság ismételhetsége, az egyes elemek pusztá reprodukciója mégsem vezethet a jelentés ismétléséhez, ahogy a köntös esetében sem.

Az etimológiai vagy anagrammatikus kapcsolat, amely az elbeszélést motiválja, a szöveg önértelmező alakzatává válhat; nemcsak a narrációs aktus metaforájaként olvasható, de magáról az olvasás folyamatáról is beszélhet, a megértést és megismerést nyelvi eseményként föltüntetve. Köztudott, hogy a magyar *szöveg* szó (mely nyelvújítási származék), latin mintára alakult, a *texere* 'sző': *textus* 'szövet, szöveg' összefüggése alapján.³³ A 19. század második felében a *szöveg* szavunk egyszerre volt használatos a 'szövet', 'szövevény, bonyodalom' és mai jelentésében. A *szöveg* jelentéstani alapja tehát a *sző* ige 'kigondol, tervez' jelentése volt. A szövés és beszéd, szövés és gondolkodás nyelvi összefonódása nyelv és gondolkodás elválaszthatatlanságát is mutatja. A kecskeméti kaftán jól ismert történetét az elbeszélés nemcsak újraértelmezi e nyelvi kapcsolat felől, de ezáltal ez utóbbi is új megvilágításba kerül. Az eredeti történet nyelv felől, nyelvben való újraértése indokolhatja a befejezést is. Nemcsak a *szöveg* jelölő vehet föl 'szövet' jelentést (a történeti-etimológiai szótár tanúsága szerint), de a *szövet* is értelmeződhet 'szöveg'-ként. Mindez pedig csakis azért történhet, mert jelentő és jelentett között nincs leszármazásbeli hierarchia, bár a diakronia lineáris képze, a szótár struktúrája, és ennek írottsága, mindenfajta írásosság ezt sugallhatja. Mivel a jelentett maga is jel, azaz jelentő, a *szöveg* és *szövet* egymás jelentettjeivé válhatnak. Ebből azonban az következik, hogy — miként fentebb már jeleztük — a két szó közötti reláció meglete nem egyértelmű, azaz sem az etimologikus, sem a paragrammatikus olvasat nem lehet kizárólagos érvényű. Eldönthetetlen, de korántsem feszültségmentes olvasatokkal állunk szemben.³⁴ Míg az etimológia — a genetikus leszármazás, szukcesszív rend, mely egyben az időbeliség, történelem analógiája, és így a regény tematikus szintjére vonatkoztatható; addig az anagrammatikus viszony épp ellenkezőleg — ennek felszámolója,

³³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. (TESz) III. Akadémiai, 1976, 791., 798-799. A további adatok ezen kiadásból származnak.

³⁴ Konstatív és performatív feszültsége — melyről már volt szó — a történelmi regény „műfajában” is megmutatkozik, amennyiben eldönthetetlen, a nyelv leírja, avagy létrehozza az eseményeket, „kérdés, hogy a referens határozza-e meg a figurát, vagy éppen fordítva”. (Paul DE MAN: *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Fogarasi György ford., Pompeji, 1997, 94.), így akár az önéletrajz hasonlóképpen ellentmondásos és vitatott műfajával is párhuzamba kerülhet.

az időbeliséget, a történelmet, az olvasást és fenomenalizációt bontja meg, hiszen „ebben az esetben [ti. az anagramma esetében] a nyelvi fenomenalitás lerombolásának lennének tanúi, ami mindig maga után vonja [...] az érzékelés lerombolását is, illetve az érzékelés behelyettesítését a betűnek mint inskripciónak ellenőrizhetetlen hatalmával.”³⁵ Vagyis az anagrammaelmélet analógiájára elgondolt olvasás olyan fenomenalizáció, amely — mivel az anagramma mindig már csak jelentésként nyerhet létet, miként az olvasás is —, hozzáférhetetlenné teszi a nyelv materialitását, jelentés nélküli, performatív „pillanatában”; és bár a matéria képezi az olvasás feltételét, ez mégis ennek kiszolgáltatott, így önkényesnek is bizonyul. Már a cím — szokatlan szemantikája nyomán — bejelentheti szövege létesülésének feltételét, de egyben önmaga felszámolását is. Ugyanis míg ez szemantikai furcsaságával elindíthatja az olvasót az ezt feloldó hypogramma keresésének útján, a megfejtés csakis anagrammatikusan, tehát önkényesen lehetséges fel: hogyan beszélhet a költő? — a beszélő a *belésző* anagrammáját rejt, beszéd, azaz hang (fenomén) és szöveg kapcsolatát a szöveg is alátámasztja. Ez az olvasási aktus pedig a cselekmény szintjén is ismétlődik — ahogy nemsokára megfigyelhetjük —, egy újabb szemantikai anomália a történeten belül a költő másolhatatlansága, és az öreg Lestyák fővesztése. Ilyen módon — e párhuzam útján — válhat a cím a szöveget értelmező alakzattá is. És ha ezek után a hypogrammat, mint a szöveg önértelmező alakzatát (az olvasás folyamatának példázatát) — de Man nyomán — a prosopopeia alakzatának tekintjük, mely a nyelv katakretikus, paradigmaticus esetét példázza, mely a nem-létezőnek ad arcot, olvasatunk (következésképp minden olvasat) önkényességében lepleződik le,³⁶ melynek ugyanolyan megalapozhatatlan és fiktív a referenciája, mint az olvasott szövegnek.

Bár az öntükör önmagát bármikor felszámolhatónak mutatta, mégis e felől válhat érthetővé a költő esete, a költő másolhatatlansága, ami a történet szintjén feloldhatatlan, megválaszolhatatlan esemény. A ruhák a központi nyelvi alakzat miatt beszélhetnek, lehetnek jelentések. Az elbeszélés csakis ennek lehet mimézise, reprezentációja. Ez az a nyelvi meghatározottság, ami a ruhákat, a kaftánt szöveggé olvastatja, ami miatt a kaftán egyáltalán olvashatóvá, vagyis jellé válhat. Ugyanis a kaftán csak a magyarok számára működik jelként, a költő csak nekik beszél. Eisemann György értelmezése,³⁷ mely az első

³⁵ Paul DE MAN, *Hypogramma és inskripció*, 410.

³⁶ *Uo.*, 421., ill. vö. még: „Az anagramma, röviden szólva, akár fikció is lehetne: szótagok véletlen előfordulása, amit kulcsszóként vagy tulajdonnévként olvasnak (félre).” Cynthia CHASE, *Arcot adni a névnek: De Man figurái*, Vástyán Rita, Z. Kovács Zoltán ford., Pompeji, 1997/2-3, 131.

³⁷ EISEMANN, *i.m.*, 48-60.

érdemleges — és egyúttal igen érdekes, (a Mikszáth-recepcióban is) friss szempontokat érvényesítő — regényhez való hozzászólásnak mondható, az önértelmező hypogramma működésére nézvést is tanulságos példával szolgálhat. Eisemann ugyanis anélkül veszi írásnak, illetve szövegnek a köntöst, hogy ezen azonosítás hogyanjára és miértjére előzőleg rákérdezne (amely lépést — az írásossággal való párhuzamot — viszont a szöveg retorikai mozgása kétségkívül alátámaszthat). Olvasatában a másolhatatlanság oka nem más, mint egy eltérő értelmezési folyamat: míg a törökök a köntös eredeti írását olvassák, addig a magyarok a másik tábor olvasatából, azaz a jelentésből konstruálják meg a szöveget (hiszen számukra a Sejk-el-iszlám jegye láthatatlan), amely — lévén már értelmezés — természetesen nem eshet egybe a törökök által olvasott szöveggel. A két szöveg jelentése így látszólag egybeesik, különbözőségükre pedig csak akkor derül fény, amikor Lestyák szabó megkísérli reprodukálni az olvasatot (és nem pedig az eredeti szöveget).³⁸ Mivel az értelmező jel és jegy fogalmát szinonimaként használja, a kettő között nem lát lényegi különbséget, történhet meg, hogy a történetben a törökök által észlelt „Sejk-el-iszlám jegy”³⁹ olvasatában jellé válik, amely által azután az „eredeti szöveg” hipotézise is megfogalmazódhat. Azonban épp különbségük tudatosítása lenne az, ami által beláthatóvá válna, miért csak a magyarok olvassák a ruhadarabot, és egyben a jegy láthatatlansága is magyarázatot nyerne.

A törökök értelmezői perspektívájából nem merülhet fel a köntös szöveggé váló értelmezése; a *szöveget*, a *sző* itt nem lép (anagrammatikus) kapcsolatba a *szöveggel*. A köntös csak a magyar nyelvben ott lévő (a betűk véletlen játékából adódó) szemantikai viszony miatt bizonyulhat nyelvinek, olvashatónak. Nem a két nyelvrendszer különbözőségéből adódik tehát a nézeteltérés (török és magyar), hanem egy nem-nyelvi létező nyelvi okokból való jelnek vételéről. És nem is minden létező nyelvisége az, amiről itt szó van, hiszen egy ruhadarab nem jel, nem jelentő. Mégis, a nyelv az — a gondolkodás médiumaként —, ami a

³⁸ „Két írás megegyező olvasatáról van szó, mely egyezésnek persze egy »különbség« és egy »félreértés« a forrása. A különbség és félreértés sajátos módon jött létre: a kaftán először pusztán a muzulmánok számára bizonyult üzenő írásnak, melyből a fölöttük uralkodó hatalom jelenlétét olvasták ki. A magyarok fordítva jártak el: ehhez az olvasathoz rendelték hozzá a kaftán írásnak felfogott mintázatát, mint jelképet. Félreértésük (»félreolvasáuk«) a kaftánt olyan hieroglifává tette, melyet megfejteni véltek azzal, hogy beleolvasták a törökök adta jelentést. [...] Ismételjük, ugyanazon jelentés mögé két különböző »szöveget« társít a szereplők két csoportja, miközben az egyik szöveg az eredete, a másik pedig a következménye a jelentésnek.” (EISEMANN, *i.m.* 50-51.) És mivel írás és olvasat nem eshet egybe, a másolat-köntös sem egyezhet meg az eredetivel.

³⁹ „Olaj bég és Mollah Cselebi felugrottak, hogy a szegélyét megcsókolják, de közelérve hozzá, elfintorítá rüt arcát a bég:

— Allahra mondom, ez nem az igazi kaftány! Hiányzik róla a Sejk-el-iszlám jegye.” 242.

szövé, fonás és beszéd kapcsolata folytán befolyásolja a megértést, megismerést, és egy nem-nyelvi létezőt nyelvként olvastat.

A törökök számára tehát a köntös nem hordoz jelet vagy jelentést (ahogy a magyarok hiszik, „hogy a szultán póklábas aláírásával bele van szöve: »Engedelmeskedjete e kaftány viselőjének.«” 229.), csak egy jegyet, amely megidéri a szultánt. A jegy jelenlévővé teszi az uralkodót, kitérő és elhalasztottság nélkül. A jegy nem lehet jel, ugyanis ismételhetetlen, mivel a jegy nem más, mint maga a megjelenítés, azaz a szultán reprezentációjának cselekvő aktusa, amely jegyet tehát a törökök kép és jel közötti átmenetként, nem pedig jelként érzékelnek. Amely esetben (a jel esetében) viszont a jelentés érzékelésének feltétele éppen a képiségről, anyagiságról való elfeledkezés, a materiális feltételezettség eltörlése.⁴⁰ Az ismételhetőség a jel feltétele — valami csak általa jelenthet, ha ismételhetővé válik. A jegy eredeti, egyszeri és megismételhetetlen (miként az aktus mint esemény is az), — ennek pedig az olvasásban láthatatlannak kell maradnia. Csak ilyen módon oldható fel ezen — az előzőekkel összefüggésben lévő — szemantikai hiátus, ti. a jegy láthatatlansága (melyből másolhatatlansága is következik) a magyarok számára. Az idézett értelmezés ezt azzal próbálja feloldani, hogy az eredetiséget mint olyat azonosítja a Sejk-el-izlam jeggyel: „történetünk metaforájával szólva, minden másolatból hiányzik legalább egy írásjel. És ez az írásjel éppen a »szentség« (az »eredetiség«) jele, mivel a másolat (az újraírás) új eredetiségjelet hoz létre. Így nem láthatja azt, ami a másik értelmező számára a legfontosabb volt, melyből a másik olvasatának kohéziója, lényege származott.”⁴¹ A jegy valóban eredeti, csak hogy eredetiség és nyelviség egymást kizáró fogalmak, így a jegy nem lehet „írásjel”, az

⁴⁰ Jel és jegy különbségéhez, illetve jegy és festészet összefüggéséhez vö. Walter BENJAMIN: *Über die Malereri oder Zeichen und Mal* = W. B., *Gesammelte Schriften*, II/2., Suhrkamp, 1977, 603-607. „Az egyedüli, ami ezen összefüggésben belül a jegy közegét (ti. a jegy médiumát) illetően *általában véve* megismerhetővé válhat, csak a festészet szemügyre vétele után mutatkozhat meg.” 605. A jel ontológiáját a grafikai és geometriai vonal különbsége, illetve a grafikai vonal és alapjának kölcsönös meghatározottsága alkotja (amely kettejük nem egyszerűen vizuális, de metafizikai korrelációját jelenti, ahol is a grafikai vonal saját alapzatának [Untergrund] van alárendelve, ugyanakkor „a grafikai vonal kölcsönöz alapzatának identitást. [...] egy jel, amely alapzatát maradéktalanul lefedné, megszűnne létezni mint olyan.” 604) A jegyet a festészetrel való összefüggésében szemlélve azonban másképp áll a dolog: a festészetben sem alapzatról, sem grafikai vonalról nem beszélhetünk, hiszen színek esetében lehetetlen efféle megkülönböztetést tenni. Jegy és festészet viszonya problematikus, amennyiben az utóbbinak a jegy és a kompozíció konstitutív eleme, de nem is szűkíthető a jegy fogalmára, mert így nélkülöznie kellene a szó hatalmát, nem lenne megnevezhető. A jegy tehát sem a jellel, sem pedig a festészetrel nem keverendő, létet kép és jel közötti átmenetben nyer.

⁴¹ EISEMANN, *i.m.*, 56.

eredetiségnek nincsen jele. Egy szöveg vagy írás eredetisége vagy egyedisége — az olvasott elbeszélésre is vonatkoztatva — olyan materialitás vagy inskripció, amely bár feltétele az olvasásnak, de önmagában nem megragadható. Az egyediség megragadásához ugyanis jel és jelentő olyan különállására lenne szükség, amely a jelet (jelentőt) anélkül teszi megtapasztalhatóvá, hogy az bármit is jelentene. De mivel jelentés nélkül semmilyen materialitás sem válhat jellé, a szétváltság ezen pillanata (a jelentő a maga anyagságában való megragadhatósága) fikatív, bebizonyíthatatlan módon létezik. Megtapasztalhatatlan, mégis az olvasás feltételét képezi. A betű materialitásának egyedisége pedig szükségszerűen felszámolódik az olvasásban, amennyiben ez mindig fenomenalizáló (ha úgy tetszik „megszólaltató” vagy „értelem-, jelentéskölcsönző”) művelet. Innen válhat érthetővé a „félreértés” vagy „félreolvasás” dekonstrukciós terminusa is.⁴² A magyarok (és a regényolvasók) annyiban olvassák félre a köntöst, amennyiben az olvasásban már mindig megfosztják annak egyediségétől, felszámolják az (inskripcióként, ilyen értelemben vett írásként felfogott) köntös egyszerűségét. Arról sem árt megfeledkezni, hogy ez nem csak a történet szintjén érvényesül, és korántsem bizonyul kiküszöbölhető félreértésnek, amely megértéstechnikai akadályok segítségével megszüntethető. A félreértés nem a megértés különös és marginális esete tehát, amit a törököknek az írás helyes és eredeti olvasásával sikerülne elkerülni (főleg, hogy ők nem is olvassák a köntöst), de olyan, a nyelv retoricitásából adódó következmény, aminek az értelmező is áldozatul esik. A félreértés terminusa a nyelv figuratív potenciálja, aporetikus (konstatív és performatív feloldhatatlan feszültsége) struktúrája felől gondolható el; a nyelv *működése*, és nem *már a jelentés* (kellene hogy legyen) a kiindulópont. A félreértés vagy félreolvasás a nyelv aporetikus, eldönthetetlen szerkezetének szükségszerűen — mert az olvasásban — bekövetkező felszámolását jelenti, nem pedig a jelentés félreértését (amit viszont már jogosan nevezhetnénk rosszul- vagy nem-értésnek). Ebből következően a regény *minden* értelmezője ki van szolgáltatva a nyelv ezen aspektusának, ahogy ezt az önértelmező alakzat megértést lehetővé tevő, de azt fel is számoló, önkényességében leleplező teljesítményében meg is figyelhettük.

A nyelv ismétléses jellegét és különbségeltőrlő működését ismételte eddig az elbeszélés. Mivel a nyelvből nemcsak az egyediség, eredetiség, de a jelenlét is hiányzik, így a köntös a magyarok perspektívájából megtapasztalhatatlan marad. A köntös nem más, mint a szultán

⁴² Bár az idézett értelmezés nagyrészt hermeneutikai premisszákkal dolgozik, így értelmezői perspektívája is ennek megfelelően alakul, mégis fontos itt kitérni a „félreolvasás” általa használt fogalmára, amely a dekonstrukció jelelméletét idézheti fel. Mivel a kontextus nem a jelelméleti, hanem a szó köznyelvi jelentéstartományát aktiválja, szükséges itt különbséget tenni a kettő között.

jelenléte, viselőjének hangja a szultán hangján szól, ebből ered cselekvő ereje. A szultán beszéde kimondása pillanatában cselekvéssé válik, így visszavonhatatlan, ahogy ez a történet elején is kiderül. A kecskeméti küldöttség első kérését a szultán fontolóra veszi, miszerint egy csasznt bocsát a rendelkezésükre. Második kérésük teljesítésére ígéretet tesz: nem adja meg a nagykőrösieknek, bármi is legyen a kívánságuk. Ez azonban — mint később kiderül — nem más, mint ami Kecskemét óhaja is: egy török hatóság felállítása a városban. Mivel a második kívánság teljesítésének ígérete visszavonhatatlan, az első sem lehetséges. Ezért adományozza a szultán a szenátoroknak a köntöst, amely viselőjének parancsát éppolyan cselekvőképességgel ruházza fel, mint amilyen a szultán ígérete.

Lestyák Mátyás ilyen módon tarthatja másolhatónak a köntöst. Emellett a nyelvvel végzett művelet, a beszéd és olvasás ugyanúgy ismétlésen alapszik, mint ahogy egy szöttes is a rendelkezésre álló fonalakból, azok összefűzéséből készül. A szabómesterség „isten alkotásainak korrigálása” (225.), a cserélhető ruhák felöltése átváltoztathatja az embert, ebben lelheti identitását, miként ez a nyelvről is elmondható.

A narrátor eljárás módja a *sző* ige jelentéseit működteti, ’fonalsorozat egymásba fűzésével összefüggő anyagot készít’, ’összeillesztéssel előállít’ egy szöttest, szöveget; a narráció által az idézhetőséget, ismételhetőséget vitte színre. Az elbeszélte történet szintjén ugyanezen aktus az éppen készülő ruhák, előregyártott, egybegyűjtött elemek összevarrás, - illesztés általi, egyetlen alakká formálódásában ismétlődött. A *szőni* e jelentéstani lehetőségében pedig az olvasás processzusát is felfedezhetjük, — amennyiben ez nem más, mint a betűk diszkontinuitásának felszámolása, ezzel a hangzósság kontinuumának megalkotása. A narratori-olvasói eljárások kölcsönös megfeleléseként említettük a megszólaltatás, hangadás aktusát, amely az olvasottak tapasztalatából adódóan (a hang forrása fikció) az olvasó által az írott szövegnek kölcsönzött hang (és értelem) is hasonlóképpen az önkényesség és fiktitás felől lepleződhet le. Azaz az önreferenciális vonatkozás megértést lehetővé tevő, de ugyanakkor ezen olvasói műveletet önkényes eljárásaként felmutató — így nemcsak a dologi, de (az előbbtől immár megkülönböztethetetlen) nyelven belüli referenciát is illuzórikus megalapozottságában láttató — működése tehát mind a jelentést (az olvasói jelentéstulajdonítást), mind pedig a hangot, hangzósságot projektív műveleteknek mutathatja. A nyelv szubsztanciális, az inskripció játékát korlátozó elemeinek (hang és jelentés) több ponton való elbizonytalanításával, illetőleg fikcionális (mert tételezett) karakterére való visszamutatással a szöveg az értelemképzés műveleteit is megsokszorozhatja.